

FATABUREN

Nordiska museets och Skansens årsbok

FATABUREN

NORDISKA MUSEETS OCH
SKANSENS ÅRSBOK

1960

Handtaget på en hyvel, som tillhört en norsk bygdekonstnär, träsnidaren och målaren Iver Gundersen Övstrud, född i Numedal år 1711 och död på samma ort år 1775. Se sid. 290.

Redaktion:

GÖSTA BERG · SAM OWEN JANSSON

MARSHALL LAGERQUIST

Redaktör: Marshall Lagerquist

Omslagsbilden återger C. F. von Bredas porträtt av greve Gustaf Trolle-Bonde, målat i London 1794—95.
Tillhör greve Fredrik Ulf Bonde, Teleborg.
Se Brita Stjernswärds uppsats Från Gustaf Bondes
"grand tour" i denna årsbok.

Tryckt hos Tryckeri Aktiebolaget Thule, Stockholm 1960
Djuptrycksplanscher från Nordisk Rotogravyr

KNIV OCH GAFFEL VID 1600-TALET'S MITT

av Kersti Holmquist

Engelsmannen Thomas Coryat blev både förvånad och imponerad, när han under en resa i Italien 1608 fann, att italienarna vid sina måltider nyttjade ett verktyg, som han aldrig tidigare hade sett — vare sig i England eller i främmande länder — nämligen gaffeln. Han anammade emellertid seden att äta med gaffel men blev i England utsatt för en viss smälek på grund av detta nymodiga bordsskick. Motviljan mot detta för oss oundgängliga verktyg kommer även till synes i en fransk satir från 1605, där det dels påpekas, att personer, som använder gaffel, spiller omkring sig på det otympligaste sätt, dels fastslås som egendomligt att det finns människor som hellre berör sina läppar med ett hårt, spetsigt instrument än med sina egna fingrar.

Seden att äta med fingrarna hade drivits till raffinerad fulländning, och gaffelns inlemmande i västerlandets servisbestånd är en lång och besvärlig assimileringsprocess. Detta gäller bordsgaffeln, det verktyg med vilket man för maten till munnen, och inte de betydligt tidigare förskärargafflarna eller de enstaka medeltida dessertgafflar, som användes vid ätning av mullbär och i sirap inlagda bär och frukter som kunde smeta ned fingrarna.

I Italien förekom bordsgaffeln sannolikt redan på 1400-talet. En svensk kirurg och forskare, Carl Magnus Fürst, har i Fataburen 1915 lämnat ett intressant bidrag till gaffelns historia. Han har nämligen funnit en notis i ett verk av renässansanatomen Andreas Vesalius, kallad "anatomiens fader", livmedikus hos Karl V och Filip II. Vesalius rekommenderar i denna avhandling, vars företal är daterat 1542, gafflar "sådana som dagligdags höra till italienarnas måltid" såsom instrument, s. k. hamuli, för anomen vid dissektioner.

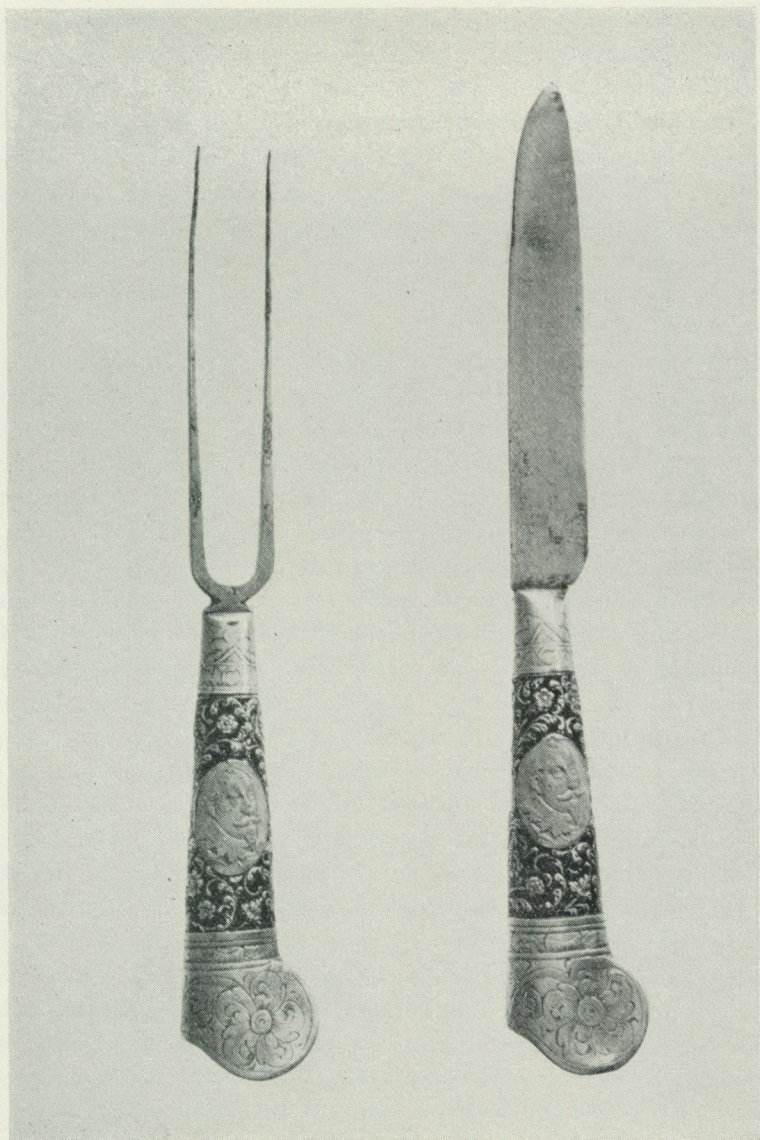
Men i Frankrike gick det ännu 1651 an att äta med fingrarna även i de högsta kretsar. Anna av Österrike, Ludvig XIII:s gemål, föregick med gott exempel enligt samtida vittnesmål.

I Sverige tog det närmare 300 år, innan gaffeln blev ett allmänt nyttjat bordsverktyg i alla samhällslager. Redan 1564 ägde Erik XIV enligt ett inventarium tolv förgyllda gafflar, men den svenska allmogen använde ännu in på 1800-talet endast sked och kniv i vardagslag.

Kniven som ätverktyg är ju oundgänglig på ett helt annat sätt, och dess historia förlorar sig i ett dimhöljt fjärran. Kniven hade ursprungligen spetsigt blad, så att födan kunde spetsas på kniven. Detta lever ännu kvar i vår tids fruktknivar med sina spetsiga silverblad, ehuru man numera kan se en tendens att runda även fruktknivens spets och i stället komplettera den med gaffel. Detta var vad som hände med den vanliga bordskniven redan vid 1600-talets mitt. Enligt traditionen lär kardinal Richelieu ha varit den förste som lät slipa bladen på sina bordsknivar runda. Kardinalen var nämligen ofta tvungen att intaga sina måltider tillsammans med kanslern Séguier, en person som var allmänt känd för sitt dåliga bordsskick, och genom denna åtgärd slapp kardinalen åtminstone att se honom peta tänderna med det spetsiga knivbladet.

Historien stämmer tidsmässigt ganska väl överens med tendensen att runda knivspetsarna, vilket i sin tur som sagt beror på att gaffeln blir allt vanligare. År 1669 utfärdade Ludvig XIV t. o. m. ett edikt, vari knivar med spetsiga blad förbjöds. Det var varken tillåtet att tillverka eller bära sådana knivar. Inte heller fick värdshusvärdarna duka med dem. Dessutom påbjöds att alla spetsiga knivblad skulle slipas runda. Denna rigorösa förordning torde ha föranletts av att den spetsiga kniven kunde användas som ett farligt vapen, men tack vare förordningen slog kniven med det rundade bladet antagligen igenom snabbare än den annars skulle ha gjort. I Sverige blev den rundbladade kniven inte vanlig förrän på 1700-talet.

Dessa korta notiser ur gaffelns och knivens historia har föranletts av en gåva till museet av Nordiska museets Vänner — ett bestick bestående av kniv och gaffel av sällsynt slag. Kniven är 19,2 cm lång och har ett spetsigt stålblad med tånge, fäst i ett

*Kniv och gaffel med skaft av silver samt svart och ljusblå emalj.
Tyskland, 1600-talets mitt.*

hartsfyllt handtag. Handtagets övre och nedre delar är av silver med graverade ornament. Mittpartiet är belagt med svart emalj med blom- och bladornament i silver av kraftigt skulptural verkan. På båda sidor är en Gustav II Adolfsmedalj i ljusblå emalj infattad. Gaffeln är 18 cm lång och försedd med två långa, brett ställda klor. Skaftet är av samma typ som knivens. Knivbladet är försett med en stämpel i form av en druvklase — sannolikt stadsstämpel — samt en mästarstämpel bestående av fyra dubbelstämplade andreaskors. Gaffeln har ett rudiment av druvklasestämpelein slagen två gånger.

En genomgång av litteratur och tillgängliga samlingar ger endast ett enda bestick av besläktad karaktär, nämligen en kniv och gaffel i Zschilles stora samling av bestick och verktyg, publicerad 1887. Formen på de båda besticken är densamma och likaså konstellationen av svart och ljusblå emalj. Däremot är besticket i Zschilles samling delvis förgyllt, och Gustav Adolfsporträtten är ersatta med barnhuvuden. Vidare är det försett med det kursachsiska vapnet ingraverat på handtaget, och den ena stämpelein på bladet hänför besticket till Sachsen (eller Dresden?). Den består nämligen av två korslagda svärd, vilka även ingår i kurfurstendömet Sachsens hjärtvapen. De båda besticken är så pass likartade och samtidigt — även ur teknisk synpunkt — säregna, att de på ett eller annat sätt måste ha rönt påverkan av varandra eller utförts inom samma kulturområde, dvs. mellersta eller södra Tyskland. Ett ytterligare belägg är Gustav Adolfsbilden. Efter konungens död 1632 spreds Gustav Adolfssouvenirer av alla slag över Europa, såsom ryttarpokaler, hängsmycken, praktfat och andra ting av guld, silver och tenn. Det visar sig i de fall, där man kan få fram proveniensen, att de tillverkats i Augsburg, Nürnberg, Frankfurt am Main och andra platser utefter leden för Gustav Adolfs fälttåg genom Tyskland. Av denna orsak skulle man, dock med en viss tvekan, vilja föra fram staden Jena som en möjlig tillverkningsort på grund av den förut omtalade druvklasestämpelein på knivblad och gaffel. I staden Jenas stadsvapen ingår nämligen en druvklase — en av ungefär ett 30-tal tyska städer med denna egenhet — men Jena har i det här fallet den fördelen att det ligger i närheten av Gustav Adolfs väg.

Gustav Adolfsporträtten är av samma typ som på medaljerna nr 178 och 178 a i Hildebrands "Sveriges och svenska konungahusets minnespenningar", enligt vad Myntkabinettet meddelar. De stämmer överens med mittpartiet på åtsidan av denna i Tyskland slagna medalj till minne av konungens död. Konstnärens namn är K. Rull, verksam under 1600-talets förra hälft. Sannolikt har porträtten på besticket, vilka är av homogen emalj, gjutits eller pressats i en medaljstans av detta slag. Porträtten har där efter fästs i de för dem avsedda ovalerna medelst en omramning av likfärgad emalj men med lägre smältpunkt. Endast örat är ytterligare accentuerat genom en ögla av tunn emaljbetäckt silvertråd. Det svarta emaljarbetet visar en intressant och på den tiden sällsynt teknik. Blad- och blomrankor måste ha pressats i stans och därefter lagts ned i den svarta emaljens översta lager före bränningen. Det osymmetriska och medvetet vårdslösa sättet att strö ut denna ornammentik pekar på 1600-talets mitt. Den nürnbergska kopparstickaren Heinrich Raab visar i sina mönsterförlagor från 1648 samma benägenhet för kraftigt skulpturala effekter i svart-vitt. Såväl tidigare som senare visar smycken och andra emaljarbetade föremål en symmetriskt uppbyggd ornammentik med en klar mittlinje och en planare yta genom att emaljen ligger i så kallade celler och i liv med den utsparade metallen.

Såväl gjutningen av Gustav Adolfsporträtten i medaljformar som pressningen av blomornamenten i stansar tyder på en serieproduktion, som dock hittills inte varit särskilt känd. Den sällsynt förekommande tekniken på besticket och dess relativt tidiga datum bidrar också till glädjen över gåvan.